

Юлия Балтова

Институт за български език „Проф. Л. Андрейчин“, Българска академия на науките, София
E-mail: julia.baltowa@abv.bg

<https://doi.org/10.18778/8220-635-7.03>

СЛОВООБРАЗУВАНЕ И СИНТАКСИС¹ (ВЗАИМООТНОШЕНИЕ И ВЗАИМОЗАВИСИМОСТ)

За съвременното славистично езикознание многогодишният теоретичен спор между изследователите за мястото на словообразуването по отношение на останалите езикови равнища, може да се смята за напълно разрешен. Този извод произтича от възприетото и вече утвърдено схващане, че словообразуването представлява относително самостоятелно езиково равнище, чиято основна единица – производната дума – във формалната и семантичната си структура съхранява някои от генетичните си връзки с лексикологията и граматиката (морфологията и синтаксиса). До този извод, както е добре известно, в лингвистиката се стига след дълъг период от време, през който словообразуването (образуването на нови думи) се разглежда като част от лексикалното, морфологичното или синтактичното равнище. Едва през 20. век, особено през втората му половина, на словообразуването започва да се отделя по-сериозно внимание и да се търси мястото му сред другите езикови равнища. Един от първите лингвисти, които определят словообразуването като относително самостоятелно равнище, е българският езиковед славист-структуралист Иван Леков. В своето монографично изследване *Словообразователни склонности на славянските езици* той убедено защитава мнението, че

Словообразуването е едновременно самостояйна, но и междинна област на изследване, която е важна и от историческо, и от съвременно гледище, ..., защото в нея се съсредоточават влечения и закони от най-различен структурен характер. Става въпрос за връзките на словообразуването с лексикологията, граматиката, фонетиката, семантиката и т.н.

¹ Тази статия посвещавам на проф. д-р хабил. Малгожата Коритковска в знак на уважение към нейната богата и разнообразна научноизследователска дейност и като признание на приносите ѝ в изследването на редица граматични и лексикални проблеми на съвременния български книжовен език, особено в съпоставителен план.

Затова според проф. Леков

най-уместно е на словообразуването да се отреди относително самостоятелно място, като се потърсят неговите специфични основи, без да се забравят и връзките му с останалите страни на езиковата структура (Леков, 1958, с. 3)².

В процеса на търсене и намиране на мястото на словообразуването през 20. век се раждат няколко словообразователни теории и концепции, създават се редица модели за изследване на словообразователните системи на славянските езици. В проследяване на отношението словообразуване и лексикология в чешкото езикознание се появява ономасиологичната теория на Милош Докулил (Dokulil, 1962), която бързо намира отражение в славистичната литература и се прилага и до днес. При изясняване на взаимоотношението между словообразуване и граматика (преди всичко със синтаксиса) в полското езикознание Ян Розвадовски (Rozwadowski, 1921, сс. 129–139) и Витолд Дорошевски (Doroszewski, 1946, сс. 20–42) поставят началото на логико-синтактична теория, основана на разбирането за сходство между словообразователната структура на производната дума и синтактичната структура на предикативната синтагма. Отношението между форманта и основата според тази теория е същото, каквото е отношението между подлога и сказуемото, схващани като логически субект (*podmiot*) и предикат (*predykat*). В основата на схващането на Дорошевски лежи неговата принципна позиция за връзките, които съществуват между отделните езикови равнища, без да се пренебрегват и различията между тях. Различията между словообразуването и синтаксиса, между производната дума и предикативната синтагма според автора се крият в тяхната номинационна същност и функционалност: производната дума назовава цялостен денотат, докато предикативната синтагма описва дадена ситуация, която също представя извънезиков обективен факт, но сложен и разчленен по структура, и като такъв се репрезентира и на езиково равнище. Въпреки някои слаби страни в тази теория, например липсата на универсалност в приложението ѝ, както признава и сам В. Дорошевски, школата, която се създава в полското езикознание, има значение за търсенето и на други решения на проблема за взаимоотношението между словообразуване и синтаксис, както и за развитието на съвременната словообразователна теория.

² На относително самостоятелното място на словообразуването с оглед на другите езикови равнища се обръща внимание след средата на 20. век и в националните лингвистики на всички славянски езици. Краткият обем на статията не дава възможност този въпрос да бъде по-подробно проследен като се посочат и други конкретни примери.

Анализирането на взаимоотношението между словообразуване и синтаксис обхваща един от най-дългите периоди в лингвистичната история. Интересът на езиковедите към този въпрос води началото си още от 19. век и е пряко свързан със задачата да се установят приликите и различията между композицията и композитите – от една страна, и синтаксиса и неговите единици – от друга³. Като пример е достатъчно да се обърне внимание на схващането на френския езиковед Арсен Дармстетер (Darmesteter, 1875), отразено в съчинението му *Traité de la formation des mots composés dans la langue française comparé aux autres langues romanes et au latin*, в което се поставят въпроси и се стига до изводи, актуални и до днес. В анализа на френските сложни думи (композити) Дармстетер прави извод, че композицията и синтаксисът не са тъждествени, въпреки тяхното взаимно преплитане. Според автора композицията е процес, при който номинацията се извършва по модел при специален подбор на елементите, които разкриват същността на това, което се назовава чрез една дума. На синтактично равнище обаче, връзките между елементите се представят чрез изречението при пълно и подробно описание на ситуацията. Затова според Дармстетер изречението представлява фактор, който пояснява структурата на определен словообразователен тип, а не на конкретен композит. С оглед начина, по който се образуват композитните единици, Дармстетер различава два типа композиция: *juxtaposition* (съответстваща на днешното разбиране за срастване) и *composition elliptique* (същинска композиция, към която се отнасят единици като *oaseau-touche*, *portefeuille* и под.)⁴. При втория тип композиция според Дармстетер действат законите на моделното композитообразуване, при което от съществено значение са вътрешните, структурно-семантични отношения между всички компоненти, които определят значението на композитната езикова единица. Именно в този тип отношение Дармстетер открива близостта между композита и изречението. Така френският езиковед още преди повече от век показва, че между производната дума (в случая композита) и изречението (синтактичната единица) съществуват признаци на семантичен изоморфизъм, което през 20. век намира потвърждение при прилагането на принципите на семантичния синтаксис в словообразователните изследвания. За съвременното словообразуване от значение е също и изводът на Дармстетер, че отсъствието/липсата на

³ За повече подробности по този въпрос вж. Балтова, 1978.

⁴ Различаването на два типа композиция се възприема и от други автори, представители на младограматизма в славистичното езикознание. Към тях принадлежи и полският езиковед Ян Лош, който чрез изследването си върху сложните думи в полския език въвежда в славянското словообразуване термините *сложение* и *сращение*, вж. Лось, 1901.

флексия при първия компонент на композитите е външен, формален показател за семантична и формална елипса. Този извод на френския езиковед трябва да се припомня днес, когато в съвременните славянски езици се подлагат на анализ образувания (заемки, калки и под.), съчетаващи в повърхностната си структура елементи, тъждествени по форма с две самостоятелни съществителни имена. Изследователите трябва точно и научнообосновано да отговорят на въпроса този тип образувания, в основата на които доминира чуждоезиково влияние, на кое езиково равнище принадлежат – на словообразователното или на синтактичното. Може да се каже, че това е един от съвременните спорове в славистиката, засягащ отношението между словообразуване и синтаксис.

Развитието и постиженията на теоретичната европейска и световна лингвистика след 60-те години на 20. век представляват другата страна, в която трябва да се изследва и изяснява въпросът за взаимоотношението и взаимното влияние между двете езикови равнища. Тази страна от изследването е пряко свързана с появата на новите лингвистични направления като трансформационно-генеративната граматика, концепцията за „падежната граматика“, генеративната семантика, семантичният синтаксис с модела за предикатно-агументните структури и др. Всички те оказват силно влияние, като намират приложение в развиващата се през този период славянска словообразователна теория, както и за установяване на нови подходи при анализа на моновербалните производни единици. Един от тези подходи, който широко започва да се прилага, особено в съпоставителното словообразуване, е подходът от значение към форма. Чрез него изследователите виждат възможност да бъде реализирана идеята за откриване на езикови универсалии, които според лингвистите ще направят възможно обективно да се доказват общите страни в различните езикови системи.

Под влияние на лингвистичните направления през последните десетилетия на 20. век в полското езикознание Роман Ласковски предлага трансформационно-генеративен модел за изследване на словообразователните единици⁵. При изграждането на модела си авторът поставя в основата му принципите на „падежната граматика“, формулирани от Чарлз Филмор в неговите съчинения *Дело о падеже* („The Case for Case“) и *Дело о падеже открывается вновь* („The Case for Case Reopened“) (Филмор 1981a, сс. 369–495, 1981b, сс. 496–530)⁶. Ръководейки

⁵ Почти по същото време през 1974 г. Игор Мелчук представя своя модел „смысл <=> текст“ (вж. Мельчук, 1974). Принципиите на „падежната граматика“, с частични видоизменения и допълнения, се прилагат и от Е. С. Кубрякова в нейния монографичен труд „Типы языковых значений. Семантика производного слова“ (Кубрякова, 1981).

⁶ В статията е цитирано руското издание на съчиненията на Ч. Филмор, тъй като с него лично разполагам.

се от тези принципи, Ласковски прави характеристика на установените в полското словообразуване словообразователни категории. В модела е отразена промяната в мнението на автора за категорията *nomina instrumenti*, която той, както и всички представители на структурализма, дълго време не приемат за самостоятелна категория, различна от *nomina agentis*. Роман Ласковски първоначално стои зад това структуралистично схващане, защото е убеден, че разпределението на производните думи в две отделни категории „*nie jest podziałem słowotwórczym, lecz podziałem opierającym się na różnicach w leksykalnym znaczeniu rzeczowników odczasownikowych*“ (Laskowski, 1971, с. 12). Аргумент за поддържане на това схващане структуралистите намират в отсъствието на различни, специализирани форманти, които биха позволили отделянето на инструменталните названия. По-късно в модела си Ласковски признава правото на самостоятелно съществуване на категорията *nomina instrumenti*, в която да се обединяват названия на „*narzędzie lub środek pomocniczy do wykonywania czynności*“ (Laskowski, 1973, с. 256). Правото на самостоятелно съществуване на тази словообразователна категория се подкрепя по-късно от изследванията на други полски лингвисти – синтактици като Мачей Гроховски (Grochowski, 1973, сс. 16–22, 1975) и Малгожата Коритковска (Korytkowska, 1992). В изследванията си и двамата автори от синтактико-семантични позиции дефинират функциите и значенията на аргументите ‘агентив’ (Ag) и ‘инструментал’ (Instr). И двамата посочват, че агентивният аргумент винаги изразява позицията на X в предикатно-аргументни структури, които се представят с изразите ‘X działa’ / ‘X robi Y’, докато инструменталният изразява позицията на Y в структури като ‘X używa Y, aby P’. Според М. Гроховски *nomina instrumenti* репрезентират „*takie obiekty, które służą wykonawcy czynności do działania na inne obiekty*“ (Grochowski, 1975, с. 18). Според М. Коритковска инструменталният аргумент „*wyznacza go pozycja argumentu przy predykanie denotującym relację używania jakiegoś przedmiotu. Jest to pozycja Y-a...*“ (Korytkowska, 1992, с. 26).

За развитието на словообразователната теория и за разрешаването на някои спorni въпроси има значение и мнението на Р. Ласковски за съдържателната същност на агентивния аргумент. В своя модел авторът характеризира агенса като „*sprawa czynności, nazywany przez predykat (zwykle istota żywa, ale też żywiol, urządzenie mechaniczne*“ (Laskowski, 1973, с. 255). За словообразуването това мнение означава, че производните думи, назоваващи автоматично действащи уреди и машини, са *nomina agentis*, а не *nomina instrumenti*. Агентивни деривати са и тези, които са съотносими с позицията на X в структури като ‘X działa na Y’ или ‘X robi Y’. Дериватите от този тип са също *nomina agentis*, а не друга самостоятелна словообразователна категория, която спо-

ред теорията на М. Докулил е определяна като *nomina actoris*. Моделът на предикатно-аргументните структури от семантичния синтаксис, приложен в словообразуването, показва, че в репрезентацията на повърхностно равнище, посочените по-горе изреченски структури се различават само формално, но не и семантично. Според М. Коритковска това се определя „przez pozycję argumentową przy możliwie prostym semantycznie predykanie denotującym fakt działania, czynności“ (Korytkowska, 1992, с. 25).

От друга гл. точка Станислав Каролак разглежда въпроса за взаимоотношението между синтаксис и словообразуване, описвайки и анализирайки структурата на производната дума и откъм нейното поведение и функция в структурата на изречението. На този въпрос са посветени например статиите *my Strukturalne a realne (definityjne) znaczenie wyrazu* и *Struktura słowiańskich formacji słotwórczych a struktura zdania*. Ст. Каролак обръща внимание на функцията на словообразователните форманти от синтактична гл. точка и на значението, което пълнозначният компонент – до каква степен и кое точно от граматичното значение на произвеждащата основа – пренася в значението на синтактичната единица. Според автора

Formant w formacjach podmiotowych dewerbalnych i deadiektywnych nie powoduje zmiany kategorii syntaktycznej wyrazu podstawowego (stosunek między derywatem a wyrażeniem fundującym jest stosunkiem tożsamości syntaktycznej) [...] Formant dokonuje jedynie przeszeregowania podstaw do innej klasy morfologicznej w ramach tej samej kategorii syntaktycznej [...] Funkcja strukturalna formantu w tym typie to funkcja morfologiczna (Karolak, 2001a, с. 245).

Според Ст. Каролак девербалните и деадективните формации не са семантични деривати, мотивирани от глагол или прилагателно, защото между дериватите и произвеждащите основи, доколкото е живо отношението между тях, съществува семантична идентичност. Тази идентичност прави възможна например употребата на *nomina agentis* във функция на предикати в изречението. Каролак подкрепя това свое схващане с примери като 'Jan tańczy = Jan jest tancerzem', 'Jan zabił = Jan jest zabójcą' и др. Това означава, както подчертава сам авторът, „że nie można ich równoznacznie parafrazować za pomocą przyporządkowywanych im zazwyczaj wyrażen typu *ten, który...*, *lub ten, co...*“ (Karolak, 2001b, сс. 237–238).

Изводът, който може да бъде направен от тези статии, е, че отношението между словообразуване и синтаксис със своята многоаспектност продължава да е актуално за изследователите и в съвременния период от развитието и функционирането на славянските езици. Теоретичните анализи на Ст. Каролак показват, че е важно, дори наложително вниманието да се насочва не само

към основната функция на словообразуването – номинационната, но и към изследване на комуникационната му функция, към значението и ролята на словообразователните единици при построяване на текст.

В заключение може да се каже, че краткото проследяване на еволюцията, която езиковедите преживяват в дългия път на изясняване на връзките между словообразуване и синтаксис – от пълното им сливане до същинското им разграничаване, без да бъдат противопоставяни – показва колко важно за словообразуването е развитието на европейската и световната лингвистика. Това развитие оказва голямо влияние върху създаването и утвърждаването на редица славистични словообразователни теории и модели за изследване. Въпреки това още много въпроси остават нерешени или незасегнати в славистичните изследвания, особено когато те се отнасят към някои от функциите на словообразуването – прагматичната, емоционалната или комуникативната. Един такъв въпрос, колкото и невероятно да звучи, е въпросът за границите, т. е. за обхвата на словообразуването като лингвистична област. Достатъчно ли е да обясняваме съдържанието на термина *словообразуване* с пояснение, което буквално означава образуване на нови думи. Кои са критериите, които позволяват крайните резултати от протичането на един или друг процес, при който се създава нова дума с лексикален статус, да бъдат или да не бъдат разглеждани като словообразователни образувания. Смятам, че изясняването на такива ключови въпроси не може да премине и без засягане на отношението между словообразователното и синтактичното равнище, което отношение днес е преминало в друг етап на развитие и продължава да се отличава с актуалност от много висока степен.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Балтова, Ю. (1978). *Сложните съществителни имена в българския книжовен език през периода на Възраждането: Словообразователно-семантичен и функционален анализ* [Дисертация за получаване на научната степен „кандидат на филологическите науки“]. Институт за български език, Българска академия на науките.
- Кубрякова, Е. С. (1981). *Типы языковых значений: Семантика производного слова*. Издателство „Наука“.
- Леков, И. (1958). *Словообразователни склонности на славянските езици*. Издание на Българската академия на науките.
- Лось, И. Л. (1901). *Сложные слова въ польскомъ языке*. Историко-филологический факультет Императорского Санкт-Петербургского университета.

- Мельчук, И. А. (1974). *Опыт теории лингвистических моделей „смысл↔текст“: Семантика: Синтаксис*. Издательство „Наука“.
- Филлмор, Ч. (1981a). Дело о падеже. В В. А. Звегинцев (Ред.), *Новое в зарубежной лингвистике* (Т. 10, сс. 369–495). Издательство „Прогресс“.
- Филлмор, Ч. (1981b). Дело о падеже открывается вновь. В В. А. Звегинцев (Ред.), *Новое в зарубежной лингвистике* (Т. 10, сс. 496–530). Издательство „Прогресс“.
- Darmesteter, A. (1875). *Traité de la formation des mots composés dans la langue française comparé aux autres langues romanes et au latin*. Paris.
- Dokulil, M. (1962). *Teorie odvozování slov: Tvoření slov v češtině* (Т. 1). Praha.
- Doroszewski, W. (1946). Kategorie słowotwórcze. *Sprawozdania z posiedzeń Towarzystwa Naukowego Warszawskiego*, 1946(39), 20–42.
- Grochowski, M. (1973). Semantyczne pojęcie narzędzia: Próba interpretacji. *Język Polski*, 1973(53(1)), 16–22.
- Grochowski, M. (1975). *Środek czynności w strukturze zdania: Narzędzie, substancja, materiał*. Wydawnictwo Ossolineum.
- Karolak, S. (2001a). Struktura słowiańskich formacji słowotwórczych a struktura zdania. B S. Karolak, *Od semantyki do gramatyki: Wybór rozpraw* (сс. 243–250). Instytut Sławistyki Polskiej Akademii Nauk (Sławistyczny Ośrodek Wydawniczy).
- Karolak, S. (2001b). Strukturalne a realne (definicyjne) znaczenie wyrazu. B S. Karolak, *Od semantyki do gramatyki: Wybór rozpraw* (сс. 235–242). Instytut Sławistyki Polskiej Akademii Nauk (Sławistyczny Ośrodek Wydawniczy).
- Korytkowska, M. (1992). Typy pozycji predykatowo-argumentowych. B V. Koseska-Toszewa & J. Penčew (Red.), *Gramatyka konfrontatywna bułgarsko-polska* (Т. 5, част 1, сс. 321–326). Instytut Sławistyki Polskiej Akademii Nauk (Sławistyczny Ośrodek Wydawniczy).
- Laskowski, R. (1971). *Derywacja rzeczowników w dialektach laskich: T. 2. Rzeczownik z formantem w funkcji przedmiotowej*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Laskowski, R. (1973). Struktura formalna a struktura semantyczna rzeczowników słowotwórczo podzielnych. *Studia Semiotyczne*, 1973(4), 251–274.
- Rozwadowski, J. (1921). O dwucłonowości wyrazów. *Język Polski*, 1921(6), 129–139.

BIBLIOGRAPHY (TRANSLITERATION)

- Baltova, IU. (1978). *Slozhnite sushchestvitelni imena v bulgarskii knizhoven ezik prez perioda na Vuzrazhdaneto: Slovoobrazovatelno-semantichen i funkcionalen analiz* [Unpublished doctoral dissertation]. Institut za bulgarski ezik, Bŭlgarska akademiia na naukite (Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences).
- Darmesteter, A. (1875). *Traité de la formation des mots composés dans la langue française comparé aux autres langues romanes et au latin*. Paris.

- Dokulil, M. (1962). *Teorie odvozování slov: Tvoření slov v češtině* (Vol. 1). Praha.
- Doroszewski, W. (1946). Kategorie słowotwórcze. *Sprawozdania z posiedzeń Towarzystwa Naukowego Warszawskiego*, 1946(39), 20–42.
- Fillmor, Ch. (1981a). Delo o padezhe. In V. A. Zvegintsev (Ed.), *Novoe v zarubezhnoi lingvistike* (Vol. 10, pp. 369–495). Izdatel'stvo "Progress".
- Fillmor, Ch. (1981b). Delo o padezhe otkryvaetsia vnov'. In V. A. Zvegintsev (Ed.), *Novoe v zarubezhnoi lingvistike* (Vol. 10, pp. 496–530). Izdatel'stvo "Progress".
- Grochowski, M. (1973). Semantyczne pojęcie narzędzia: Próba interpretacji. *Język Polski*, 1973(53(1)), 16–22.
- Grochowski, M. (1975). *Środek czynności w strukturze zdania: Narzędzie, substancja, materiał*. Wydawnictwo Ossolineum.
- Karolak, S. (2001a). Strukturalne a realne (definicyjne) znaczenie wyrazu. In S. Karolak, *Od semantyki do gramatyki: Wybór rozpraw* (pp. 235–242). Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk (Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy).
- Karolak, S. (2001b). Struktura słowiańskich formacji słowotwórczych a struktura zdania. In S. Karolak, *Od semantyki do gramatyki: Wybór rozpraw* (pp. 243–250). Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk (Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy).
- Korytkowska, M. (1992). Typy pozycji predykatowo-argumentowych. In V. Koseska-To-szewska & J. Penčew (Eds.), *Gramatyka konfrontatywna bułgarsko-polska* (Vol. 5, Pt. 1, pp. 321–326). Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk (Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy).
- Kubriakova, E. S. (1981). *Typy iazykovykh znachenii: Semantika proizvodnogo slova*. Izdatel'stvo "Nauka".
- Laskowski, R. (1971). *Derywacja rzeczowników w dialektach laskich: Vol. 2. Rzeczownik z formantem w funkcji przedmiotowej*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Laskowski, R. (1973). Struktura formalna a struktura semantyczna rzeczowników słowotwórczo podzielnych. *Studia Semiotyczne*, 1973(4), 251–274.
- Lekov, I. (1958). *Slovoobrazuvatelni sklonnosti na slavianskite ezitsi*. Izdanie na Bŭlgarskata akademiia na naukite.
- Los', I. L. (1901). *Slozhnynia slova v pol'skom iazyke*. Istoriko-filologicheskii fakul'tet Imperatorskogo Sankt-Peterburgskogo universiteta.
- Mel'chuk, I. A. (1974). *Opyt teorii lingvisticheskikh modelei "mysl↔tekst": Semantika: Sintaksis*. Izdatel'stvo "Nauka".
- Rozwadowski, J. (1921). O dwuczłonowości wyrazów. *Język Polski*, 1921(6), 129–139.

Словообразуване и синтаксис (взаимоотношение и взаимозависимост)

Резюме

Статията има за цел да проследи отделни моменти от еволюционния развой в схващанията на европейските и славянските лингвисти за връзките на словообразуването със синтаксиса. Като примери се привеждат: анализът на композицията и композитите в периода на младограматизма, ролята на структурализма и влиянието на модерните лингвистични теории върху развитието на съвременната словообразователна теория, както и моделирането в изследванията на производните лексикални единици.

Ключови думи: словообразуване; синтаксис; производна дума; предикативна синтагма; предикатно-аргументна структура

On the Relationship and Interdependence Between Word Formation and Syntax

Abstract

The aim of this article is to track some important moments in the evolution of perceptions of the relation between syntax and word formation among European and Slavic linguists. The study considers the analysis of word composition and compounds by neogrammarians, the role of structuralism and the influence of modern linguistic theories on the development of contemporary word-formation theory, as well as modelling in studies of derivative lexical units.

Keywords: word formation; syntax; derivative word; predicative syntagma; predicate-argument structure